

Profesor Zsolt Speder

Katedra Socjologii, Instytut Studiów Społecznych i Medialnych, Wydział Humanistyczny,

Uniwersytet w Pecs

Kierownik Szkoły Demografii i Socjologii dla Doktorantów

Dyrektor, Węgierski Naukowy Instytut Demograficzny, Węgierski Centralny Urząd Statystyczny

DZIEKAN
Kolegium Analiz Ekonomicznych

dr hab. Joanna Plebaniak, prof. nadzw. SGH

Recenzja pracy doktorskiej

Znaczenie wykształcenia dla przemian dzietności w (post)-
socjalistycznej Europie

The Role of Fertility Changes in (Post)-Socialist Europe

napisanej przez

Zuzannę Brzozowską

pod kierunkiem

Profesor Janiny Józwiak i dr Krzysztofa Tymickiego (jako promotora pomocniczego)

i złożona w

Kolegium Analiz Ekonomicznych, Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie

(Znaczenie problemu badawczego.)

P. Brzozowska dokonała wyboru istotnego problemu badawczego; jej celem było udokumentowanie, pomiar i zrozumienie zróżnicowanej płodności w zależności od poziomu wykształcenia, szczególnie podczas socjalistycznego reżimu reprodukcji ludności. Badania różnic wykształcenia w tworzeniu rodziny, szczególnie dynamiki partnerstwa i zachowań w kontekście dzietności są obszerne, ponieważ w nowoczesnych dobrze rozwiniętych społeczeństwach indywidualne decyzje kształtują w coraz większym stopniu ogólny obraz dzietności; dlatego też zróżnicowanie jest coraz bardziej pożądane. Jeżeli poszukuje się różnic w społeczeństwie, różnice w poziomie wykształcenia są nie tylko prawdopodobne, ale stają się właściwą opcją, jako że zarówno zasoby ekonomiczne jak i wzory kulturowe są silnie z nim związane. Wybór wykształcenia jako czynnika wyróżniającego, choć nie nowy, jest bardzo istotny. Tym, co stanowi novum jest mierzenie przez Brzozowską różnic wykształcenia w dzietności i) w czasach komunistycznych (realnego socjalizmu), ii) na tle porównawczym, iii) używając rzadko stosowanych miar dzietności całkowitej. Czytając analizę p. Brzozowskiej, możemy stwierdzić, że warto było "cofnąć się"

do systemu komunistycznego, żeby przypatrzeć się bliżej komunistycznemu systemowi reprodukcji ludności. Nieoczekiwanie, autorka doszła w niej do wniosku, że zróżnicowanie w zakresie dzietności całkowitej między poszczególnymi krajami przy uwzględnieniu poziomu wykształcenia było ogromne. Oczywiście, wschodni specjaliści w dziedzinie nauk społecznych zdawali sobie sprawę z różnic "za żelazną kurtyną", i my również byliśmy świadomi, że komunistyczny system polityczny i społeczny oraz ekonomiczny system redystrybucji silnie standaryzują i uniformizują życie. W konsekwencji, dzietność we wszystkich krajach komunistycznych wydaje się niewiele od siebie różnić. Z tego punktu widzenia, a do zagadnienia tego zamierzam jeszcze wrócić, wyniki badań p. Brzozowskiej są z pewnością nowatorskie i pouczające. Co więcej, wyniki są interesujące nie tylko w punkcie widzenia demografii, ale również wszystkich dyscyplin nauk społecznych (ekonomii, socjologii czy nauk politycznych), ponieważ dają nowy obraz funkcjonowania całego systemu komunistycznego.

(Struktura pracy)

Praca doktorska składa się z 6 rozdziałów. Pierwszy wprowadza temat, formułuje problemy badawcze i przedstawia zarys teoretyczny. Trzeba tu podkreślić, że również rozdziały analityczne zawierają, w różnym stopniu, rozważania i omówienia teoretyczne. Kolejne cztery rozdziały badają różnice w wykształceniu skupiając się na różnych aspektach dzietności i różnych okresach. Pierwszy rozdział analityczny (Rozdział 2) bada długotrwałe trendy dzietności kohortowej z punktu widzenia poziomu wykształcenia w siedmiu krajach komunistycznych. Znajdujemy tu obszernie i właściwie wprowadzenie do użytej techniki dekompozycji. Następny rozdział (3) analizuje bezdzietność poprzez różnice edukacyjne porównując zachodnie i wschodnie kraje europejskie w badaniach kohort od 1915 do 1965 roku. O dziwo, różnice edukacyjne w tym względzie wydają się maleć raczej niż utrzymywać na niezmiennym poziomie. Następny rozdział (4) uzupełnia analizę empiryczną z rozdziału 2, jako że dokonuje oceny ekspansji wykształcenia przez dekompozycję dzietności kohortowej na strukturalną (zmieniającą rozkład wykształcenia) i bezpośrednią (zmieniającą dzietność w ramach grup wykształcenia). W ostatnim rozdziale analitycznym (5) autorka koncentruje się na mniejszym segmencie społeczeństwa i analizuje wiek i szczegółowe zmiany wykształcenia rodzających matek w Polsce. Ta część skupia się głównie na rozwoju sytuacji o okresie pokomunistycznym. Ostatni rozdział podsumowuje i porównuje wyniki analiz empirycznych i podejść teoretycznych oraz nakreśla nowe perspektywy teoretyczne szukając nowych możliwości zrozumienia i wyjaśnienia.

(Teoria i literatura)

Z pracy wynika, że p. Brzozowska nie tylko zna odpowiednią literaturę przedmiotu, ale również właściwie ją używa i nawiązuje do niej. Dobrze zna teorie dzietności, literaturę na temat różnic między Zachodem i Wschodem i specyfikę komunistycznych i postkomunistycznych społeczeństw. Zna podejścia stosowane w wyjaśnieniach płodności zróżnicowanej (według wykształcenia). Kwestia ta potwierdza się w odpowiednich analizach na poziomie mikro i makro.

Zgodnie ze strukturą pracy, rozważania teoretyczne są rozmieszczone nierównomiernie w poszczególnych rozdziałach. Rozdział pierwszy i trzeci mają najobszerniejsze i najważniejsze części teoretyczne, podczas gdy rozdział piąty najmniejsze. W rozdziale drugim i czwartym autorka poświęca najwięcej uwagi specyfice postkomunistycznej. Ostatni (6) podsumowujący rozdział porusza raz jeszcze istotne podejścia teoretyczne, ale wprowadza również nowe.

Uważamy, że trzeci rozdział jest najbardziej rozbudowany z perspektywy teoretycznej; widzimy tu naprawdę obszerne, dobrze zorganizowane omówienie różnych podejść teoretycznych. Byliśmy nieco mniej usatysfakcjonowani częścią teoretyczną we wstępie (Rozdział 1); można by wymienić kilka kwestii. Po pierwsze, to prawda, że nie ma nadmiaru literatury z zakresu gradientu edukacyjnego i dzietności całkowitej. Jednak, jest bardzo dużo literatury na temat zależności między poziomem wykształcenia i dzietnością, a w kilku pracach stwierdza się, że a) siła negatywnego wpływu może ulec zmianie z upływem czasu i może to zależeć od społeczeństwa, b) w niektórych społeczeństwach ten stosunek może przyjąć kształt litery U (zob. Andoka 1978, Liebroer i Corijn 1999). Można było to wymienić z punktu widzenia głównego założenia (negatywny gradient edukacyjny). Po drugie, my rozważalibyśmy nieco inną strukturę i zakres omawianych teorii. Uważamy, że można było bardziej rozbudować teorię ekonomiczną, a może poszerzyć ją o podejście uwzględniające kapitał ludzki (zob. Gustafsson 1991). To samo odnosi się do podejścia dotyczącego układu instytucjonalnego, jako że system komunistyczny jest sam w sobie układem instytucjonalnym. Następnie, warto zauważyć, że podejście normatywne nie jest tylko zmianą "z perspektywy indywidualnej" (str. 13), ale jest samodzielną teorią. W końcu, podejścia drugiej przemiany demograficznej (celowo nie nazywam jej teorią) mają też wiele oblicz, ale przypisałbym im mniejsze znaczenie w kontekście czasów komunistycznych.

W odniesieniu do podsumowującego rozdziału, z przyjemnością zauważyliśmy, że p. Brzozowska była w stanie nie tylko porównać omawiane podejścia teoretyczne i rezultaty analiz empirycznych, ale również poczynić spostrzeżenia umożliwiające zrozumienie nieoczekiwanych wyników. Powinno być zupełnie jasne, że powyższe uwagi dotyczą naukowej dyskusji, a nie kwestionowania

umiejętności p. Brzozowskiej dokonania przeglądu i omówienia teorii istotnych dla analizy empirycznej.

(Metody zastosowane i przygotowanie danych)

Wybór metod i technik analizy empirycznej jest właściwy i uzasadniony. Dobrze znane ogólne indeksy dzietności, jak całkowity współczynnik dzietności, stopa bezdzietności czy struktura urodzeń pokazują nam ogólne trendy oraz te pod wpływem wykształcenia. Zastosowana metoda dekompozycji, rozkładająca rozwój ogólny na efekty strukturalne i bezpośrednie, umożliwia nam identyfikację efektu ekspansji edukacyjnej i efektu behawioralnych przemian edukacyjnych. Wybrana metoda dekompozycji jest dobrze znana i użyteczna; niestety niezbyt często stosowana w badaniu przemian dzietności. Z przyjemnością zauważyłem jak skuteczna i odkrywczą jest ta metoda.

Zastosowane dane są nie tylko istotne, ale nowe i wręcz unikalne. Naturalnie, dane ze spisu ludności są oczywistym źródłem analizy dzietności całkowitej. Jednak, są rzadko używane szczególnie w pracach porównawczych. Stworzenie bazy danych Cohort Fertility and Education Data Base (Baza danych dzietności kohortowej i edukacji), jest szczególnie ważne dla promocji tego rodzaju badań. Rozumiemy, że autorka ma również swój wkład w tworzenie i porządkowanie tej bazy danych, która jest i będzie dostępna dla celów badań ogólnych.

(Ogólne wyniki, interpretacja)

Uznajemy, że empiryczne wyniki w odniesieniu do komunistycznych modeli dzietności są niezwykle ważne z punktu widzenia demografii w szczególności, ale także z punktu widzenia nauk społecznych w sensie ogólnym. Fundamentalną tezę pracy jest stwierdzenie, że różnice w zachowaniach prokreacyjnych istniały zarówno podczas szczytowego okresu realnego socjalizmu jak i pod koniec tego okresu w kontekście różnic edukacyjnych rodziców i liczby urodzonych dzieci (CTFR – kohortowy współczynnik dzietności). To jest dla mnie zasadnicze przesłanie drugiego rozdziału, jak również całej pracy. Dlaczego ten wynik jest tak ważny?

W rozważaniach na temat rozwoju demograficznego europejskich państw komunistycznych podkreśla się zwykle ich wspólnotowość i uniformizm. Ma to wielorakie uzasadnienie; dwa aspekty będą omówione poniżej. Z jednej strony, ogólne wskaźniki tworzenia rodziny i dzietności podkreślają uniwersalność małżeństwa, wczesne macierzyństwo i model rodziny z dwojgiem dzieci. Jest to również wykazane w tej pracy w rozważaniach nad dzietnością całkowitą (Rozdziały 2 i 4) oraz bezdzietnością (Rozdział 3). Z drugiej strony, nie ma miejsca, żeby zagłębiać się w to zagadnienie

tutaj; podstawowe mechanizmy system politycznego, ekonomicznego i społecznego były jednolite. To, tym bardziej, tworzyło bardzo zbliżone, jeśli nie takie same, warunki dla decyzji prokreacyjnych we wszystkich krajach komunistycznych. Konwergencja z tego punktu widzenia była naturalnie pożądana. Praca p. Brzozowskiej zwraca należycie uwagę na kilka zbieżnych trendów. Mianowicie, pokazuje ona spadek dzietności całkowitej, spadek bezdzietności całkowitej oraz spadek występowania dużych rodzin.

Jednakże, p. Brzozowska jest również w stanie wykazać zasadnicze różnice między krajami w czasach komunizmu. O ile w niektórych krajach różnice edukacyjne w dzietności całkowitej mały (Chorwacja, Czechy, Węgry, Słowenia), w innych krajach (Polska, Rumunia, Słowacja) ogromne różnice utrzymywały się. (Szczególnie dziwny jest przypadek obydwu państw tworzących Czechosłowację. Ludzie żyli w takich samych warunkach instytucjonalnych przez 70 lat, a jednak ich wzorce dzietności całkowitej różnią się pod względem poziomu wykształcenia matek). Jak to się dzieje, że w niektórych krajach 40 lat ustroju komunistycznego wytworzyło homogeniczny model rodziny pod względem wykształcenia, podczas gdy w innych są olbrzymie różnice edukacyjne i ostateczna liczba urodzonych dzieci spada gwałtownie wraz ze wzrostem wykształcenia (negatywny gradient edukacyjny)?

Przed udzieleniem odpowiedzi na te pytania p. Brzozowska poświęciła uwagę bezdzietności i różnicom edukacyjnym (Rozdział 3) i przypadkowi Polski, gdzie uwzględniła również przemiany związane z wiekiem (Rozdział 4).

Na koniec, w rozdziale 6, gdzie p. Brzozowska dokonuje podsumowania wyników badania, ich interpretacji i omówienia, prezentuje dwa poglądy. Po pierwsze, stwierdza, że kraje, w których różnice edukacyjne istniały również na końcu komunistycznego okresu (Polska, Rumunia, Słowenia) są opóźnione w tzw. „transformacji demograficznej” (str. 120 i następne). Kraje te miały znacznie większą dzietność w przededniu okresu komunistycznego. Po drugie, autorka podkreśla, że wymienione kraje miały dużo bardziej restrykcyjną politykę antykoncepcyjną i praktykę aborcyjną. W tych krajach nie było łatwego dostępu do nowoczesnych metod antykoncepcyjnych (str. 121 i następne). Obydwa poglądy są interesujące, istotne i wiarygodne. W odniesieniu do pierwszego, korzystne byłoby bardziej szczegółowe omówienie historyczne, ale mogłoby wtedy wyjść poza zakres pracy. Jeśli chodzi o drugi, p. Brzozowska powinna oprzeć się na materiałach poszczególnych krajów, jako że studia porównawcze nie istnieją. Jednakże, istnieje pokusa sprawdzenia/rozważenia czy różnice w warunkach życia (np. zatrudnienie kobiet czy polityka wobec dzieci) oraz specyfika kulturowa nie wywierają jakiegoś wpływu. Szeleva i Polakowski 2008, na przykład, omawiając przemiany w polityce rodzinnej w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, nie tylko pokazują różne przemiany w okresie transformacji, ale również twierdzą, że istniały znaczne

różnice w zasadach pomocy społecznej w czasie okresu komunistycznego. Jest możliwe, że te czynniki nie miały żadnego wpływu, ale istnieje pokusa, żeby nie odrzucać myśli, że mogą one mieć jednak istotne znaczenie. Podniesione tu kwestie są raczej tematem do dalszych badań niż oczekiwaniem odnośnie recenzowanej pracy.

Jeśli chodzi o porównanie krajów zachodnich i środkowo wschodnich, z przyjemnością przeczytałem porównanie bezdzietności (Rozdział 3) i uznałem podobieństwa w bezdzietności jako ważne *novum*. Jednakże, ograniczyłem podkreślanie podobieństw w podsumowującym rozdziale (str.116). Nie dlatego, że jest to nieprawda, ale dlatego, że to porównanie krajów środkowo wschodnich w okresie komunistycznym było głównym celem pracy.

W końcu, chciałbym podkreślić raz jeszcze, że zasadnicze wnioski są istotne, ponieważ z jednej strony przyczyniają się do zrozumienia ustroju komunistycznego jako takiego, z drugiej zaś poszerzają wyraźnie wiedzę dyscypliny naukowej, jaką jest demografia. Poza tym, najważniejsze rezultaty pracy jasno egzemplifikują znaczenie analizy przeszłości krajów Europy Środkowo- Wschodniej, i uwaga powinna być zwrócona ku nim również w przyszłości.

(Ogólne rekomendacje)

Jestem pewny, że z powyższego wynika jasno, że praca Zuzanny Brzozowskiej, "*The Role of Education in Fertility Changes in (Post)- Socialist Europe*" *Znaczenie wykształcenia dla przemian dzietności w (post)- socjalistycznej Europie* złożona w Szkole Głównej Handlowej w Warszawie stanowiąca pracę doktorską, jasno i jednoznacznie spełnia formalne i naukowe wymagania stawiane pracom doktorskim. Daje nowe i oryginalne spojrzenie na różnice edukacyjne, w szczególności na poziom wykształcenia i dzietność całkowitą, przemiany dzietności i naturę ustroju komunistycznego w sensie ogólnym. Praca potwierdza wyraźnie wiedzę teoretyczną autorki w dziedzinie demografii i powiązanych z nią dyscyplin, takich jak socjologia i ekonomia, potwierdza jej zdolność dokonywania selekcji i stosowania adekwatnych metod i technik przy rozpatrywaniu poszczególnych problemów badawczych i potwierdza jej umiejętności i zdolności badacze. Biorąc pod uwagę wszystko, co zostało powyżej powiedziane, oceniam pracę jako wyróżniającą według standardów międzynarodowych. Wnioskuje o dopuszczenie p. Zuzanny Brzozowskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego i do publicznej obrony jej pracy doktorskiej.

Budapeszt, 30.06. 2016.

Zsolt Spéder

Bibliografia

- Andorka R. 1978. *Determinants of Fertility in Advanced Societies*. London: Methuen
- Gustafsson, S., 2001. Optimal age at motherhood. Theoretical and empirical considerations of postponement of maternity in Europe. *Journal of Population Economics*. Vol. 14:225-247.
- Liefbroer, A. and M. Corijn, 1999. Who, What, Where and When? Specifying the Impact of Educational Attainment and Labour Force Participation on Family Formation. *European Journal of Population*, vol. 15. p.45-75.
- Szelewa, D., & Polakowski, M. P. 2008. Who cares? Changing patterns of childcare in Central Eastern Europe. *Journal of European Social Policy*, 18, 115-131.
- Sobotka, T. 2004. *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Population Studies. Amsterdam: dup

Pracownia wykonana przez Mirosława Brymanistkę

